

УДК 711.2 : 711.13

к.т.н., доцент Дмитренко А.Ю.,
Полтавський національний технічний
університет імені Юрія Кондратюка

ДЕМОГРАФІЧНІ ТА ЕКОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТРАТЕГІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПЛАНУВАННЯ В РІЗНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

У статті розглядаються демографічні та екологічні передумови вибору в певному регіоні України стратегії територіального планування, орієнтованої на зростання, стабілізацію або зменшення ступеня антропогенного впливу.

Ключові слова: *ступінь антропогенного впливу, зменшення, стабілізація, стратегія територіального планування*

Постановка проблеми. Традиційно територіальне планування в Україні було так чи інакше орієнтоване на збільшення ступеня антропогенного впливу на довкілля. Це обґрунтовувалось двома основними факторами: зростанням населення та екстенсивним ростом промисловості й сільського господарства.

Проте на протязі останніх двадцяти років відбулися суттєві зміни як у демографії та економіці, так і в самій парадигмі розвитку. Населення України починаючи з 1993 р. постійно зменшується, й усі прогнози – як середньо- так і довготермінові – передбачають його суттєве скорочення на перспективу. Соціально-економічні трансформації 1990-х рр. в Україні призвели до фактичного зникнення значної частини промислових та сільськогосподарських підприємств радянського зразка, а ті, що збереглися та виникли заново, використовують земельні, матеріально-технічні та людські ресурси значно ефективніше.

Нарешті, як альтернатива парадигмі економічного зростання, яка ігнорує екологічну небезпеку від розвитку за екстенсивною моделлю, з'явилася і отримала визнання світового співтовариства теорія сталого розвитку [1], мета якого – задовольняти потреби сучасного суспільства, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Логічним висновком цієї концепції є переміщення критерію прогресу в область оцінки наслідків розвитку. Отже, прогресивним може розглядатися те, що не обмежує можливості майбутнього, тобто, за певних умов, як не парадоксально це звучить, – такі зміни в суспільстві, які пов'язані зі зменшенням виробництва і скороченням населення.

Таким чином, постає питання про необхідність доповнення стратегії територіального планування, розрахованої на зростання антропогенного впливу, також стратегіями, розрахованими відповідно на його стабілізацію та зменшення.

Визначальними факторами, що впливають на визначення тієї чи іншої стратегії у певному регіоні, в умовах України є демографічний та екологічний.

Аналіз досліджень та останніх публікацій. Увага до демографічних факторів є характерною рисою територіального планування в Європі, у тому числі на рівні національних та міждержавних програм. Ряд авторів, зокрема, Б. Мюллер (B. Müller) та С. Зідентоп (S.Siedentop) [2] пропонують районування території за демографічною ознакою та диференційований підхід до її розвитку (так звані «планування, орієнтоване на зростання» та «планування, орієнтоване на скорочення»). Останнє, зокрема, спрямоване на наповнення новими функціями існуючої інфраструктури, передбачає стабілізацію та відродження поселень, просторову інтеграцію різних видів діяльності та створення поліфункціональних структурних елементів. В Україні питаннями закономірностей розселення займаються Рада по вивченню продуктивних сил України НАНУ, інститути регіональних досліджень та демографії і соціальних досліджень НАНУ. Однак в Україні так і не завершена підготовка надзвичайно важливого документа — Національної стратегії сталого розвитку [3], а сам цей термін часто вживають для означення лише неухильного зростання економічних показників країни, її регіонів, міст, сіл та окремих галузей економіки. Інколи до цього додають здійснення безсистемних заходів щодо збереження довкілля та поліпшення санітарних умов проживання й праці людей. Серед українських науковців, які в тій чи іншій формі досліджують вплив демографічних факторів на просторову організацію регіональних систем, можна виділити М.М. Габреля [4], І.І. Устинову [5], М.В. Сисойлова [6]. Одна з перших спроб районування території України за демографічними ознаками здійснена В.О. Джаманом [7]. Однак досі чітко не сформульовані основні положення стратегії територіального планування, орієнтованої на стабілізацію або зменшення антропогенного впливу, не визначені демографічні та екологічні передумови її застосування в окремих регіонах.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Тематика статті пов'язана з основними положеннями Концепції сталого розвитку населених пунктів України та виконана в рамках держбюджетної теми кафедри архітектури житлових і громадських будівель ПолтНТУ «Гуманізація житлового середовища».

Мета статті. Виявлення регіональних демографічних та екологічних особливостей, які обумовлюють доцільність застосування в конкретному регіоні України стратегії територіального планування, орієнтованої на зростання, стабілізацію або зменшення ступеня антропогенного впливу.

Виклад основного матеріалу. Регіони України значно відрізняються як за демографічним складом населення, так і за темпами його приросту/зменшення, як було показано, зокрема, у [7]. У цьому дослідженні темпи

приросту/зменшення були проаналізовані окремо по міським поселенням і сільській місцевості за періоди 1990 – 2010 рр. та 2005 – 2010 рр. В аналогічних європейських дослідженнях (наприклад, [2]) зростання/зменшення населення розглядається ще більш диференційовано (окремо по містах, сільській місцевості, ближніх і дальніх передмістях).

Більш повну картину демографічних процесів у конкретному регіоні України можна отримати, проаналізувавши одразу обидва показники – зростання міського і сільського населення за досліджуваний період (рис. 1, рис. 2). Слід відзначити поляризацію за демографічними показниками: більшість регіонів входить до двох груп, в одній з яких темпи скорочення і міського, і сільського населення значно вищі від середньоукраїнських значень, а в іншій – за обома показниками значення значно нижчі від середніх (рис. 1а). Якщо порівняти результати аналізу за періоди 1990 – 2010 та 2005 – 2010 рр., то чітко простежується тенденція до подальшої поляризації різних регіонів за динамікою демографічних процесів (рис. 1б).

Показник зростання відповідно міського чи сільського населення за певний період можна представити як від'ємний, близький до нуля або додатний. Таким чином, отримуємо дев'ять можливих сполучень цих показників, які характеризуються певними процесами (дезурбанізація-стабілізація-урбанізація) і можливими стратегіями територіального планування для міських поселень та сільської місцевості (табл. 1).

Таблиця 1

Доцільність стратегії територіального планування, орієнтованої на зростання, стабілізацію або зменшення ступеня антропогенного впливу, залежно від показників зростання міського та сільського населення*

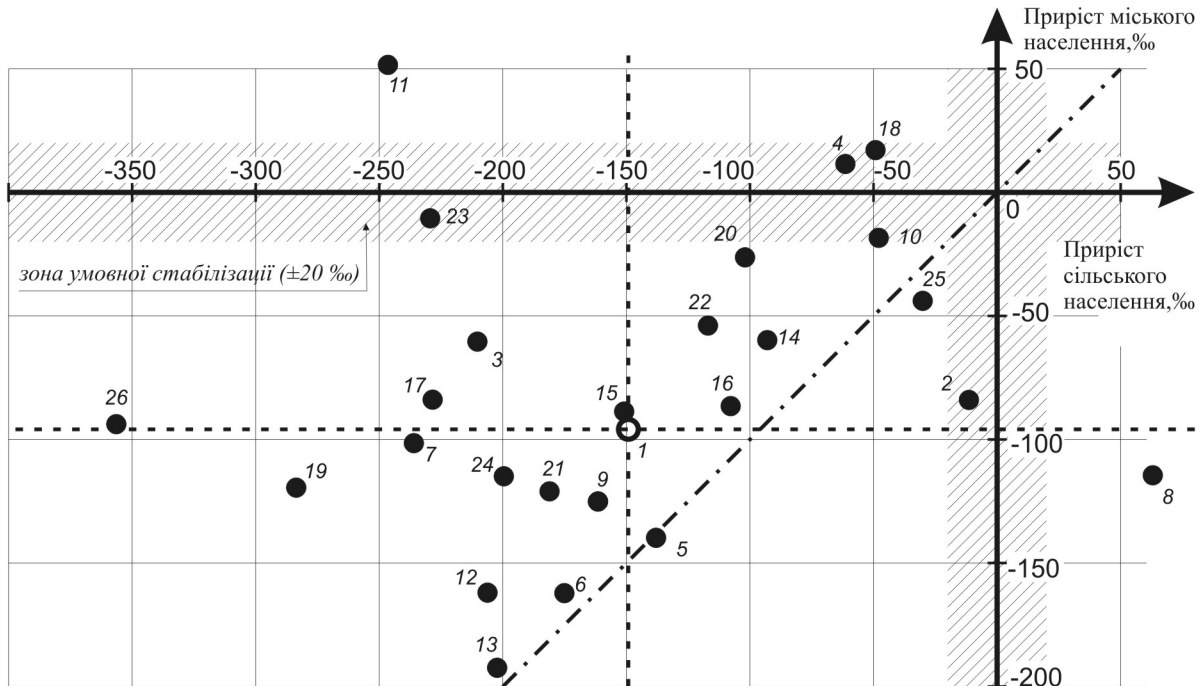
		Зростання міського населення		
		від'ємне	близьке до нуля	додатне
Зростання сільського населення	додатне	<u>Дезурбанізація;</u> <u>зменшення**</u> зростання	<u>Дезурбанізація;</u> <u>стабілізація**</u> зростання	<u>Урбанізація;</u> <u>зростання**</u> зростання
	близьке до нуля	<u>Дезурбанізація;</u> <u>зменшення*</u> стабілізація	<u>Стабілізація;</u> <u>стабілізація*</u> стабілізація	<u>Урбанізація;</u> <u>зростання*</u> стабілізація
	від'ємне	<u>Урбанізація***;</u> <u>зменшення**</u> зменшення	<u>Урбанізація***;</u> <u>стабілізація**</u> зменшення	<u>Урбанізація;</u> <u>зростання**</u> зменшення

* *жирним шрифтом виділено реально існуючі у регіонах України ситуації*

** у містах
у сільській місцевості

*** - урбанізація за рахунок швидшої депопуляції сільського населення

а

б

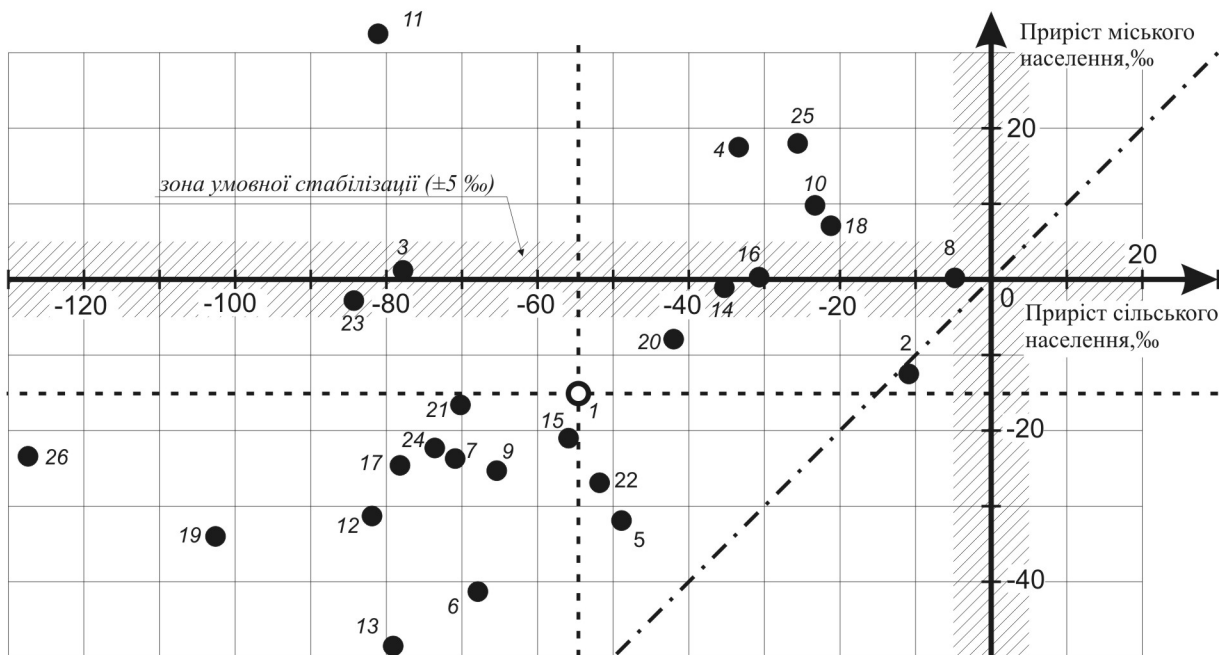

Рис. 1. Групування регіонів України за сукупністю показників приросту відповідно міського і сільського населення (обчислено за даними [8]):

а – за період 1990 – 2010 рр.; б – за період 2005 -2010 рр.; 1 – Україна в цілому; 2 – АР Крим (з м. Севастополь); 3 – Вінницька обл.; 4 – Волинська обл.; 5 – Дніпропетровська обл.; 6 – Донецька обл.; 7 – Житомирська обл.; 8 – Закарпатська обл.; 9 – Запорізька обл.; 10 – Івано-Франківська обл.; 11 – Київська обл. (з м. Київ); 12 – Кіровоградська обл.; 13 – Луганська обл.; 14 – Львівська обл.; 15 – Миколаївська обл.; 16 – Одеська обл.; 17 – Полтавська обл.; 18 – Рівненська обл.; 19 – Сумська обл.; 20 – Тернопільська обл.; 21 – Харківська обл.; 22 – Херсонська обл.; 23 – Хмельницька обл.; 24 – Черкаська обл.; 25 – Чернівецька обл.; 26 – Чернігівська обл.

Стратегія територіального планування, орієнтована на зростання або зменшення ступеню антропогенного впливу, має на меті не безкінечний процес, а стабілізацію демоекосистеми на нижчому чи вищому рівні перетворення природного середовища через середньотерміновий проміжок часу (15 – 20 років). Досвід територіального планування показує, що розроблення стратегій на довші проміжки часу, як правило, є малореальним.

Оскільки в Україні в цілому (і в усіх регіонах зокрема, за винятком Закарпаття) відсоток сільського населення постійно зменшується, доцільно було б визначити, при досягненні якого показника він може стабілізуватися.

Навіть з урахуванням сприятливих для сільського господарства умов України частка працюючих у сільському господарстві (11,5%) перевищує аналогічні показники розвинених країн (Німеччина – 2,1%, Франція – 3,4%, Італія – 4,2%, Іспанія – 5,5%, Велика Британія – 1,2%, США – 6%) у 2 – 3 рази. Якщо ж враховувати і населення, зайняте у особистих підсобних господарствах, то відсоток працюючих у сільському, лісовому та рибному господарстві сягає 25,2%. Логічно припустити, що з підвищенням рівня економічного розвитку України цей показник буде зменшуватись. У перспективі слід очікувати значного скорочення (у 2 – 3 рази) частки працездатного сільського населення, зайнятого безпосередньо у сільськогосподарському виробництві, що при збереженні нинішньої демографічної ситуації на селі дає 15 – 25% сільського населення.

Цей показник підтверджується і даними проведеного аналізу (рис. 2), із якого видно, що при досягненні показника в 75 – 80% міського населення (і відповідно 25-20% сільського) їх співвідношення в регіоні стабілізується. В умовах України збільшення частки міського населення в регіоні понад 85 – 87% небажане, бо призводить до втрати можливості його продовольчого самозабезпечення (як це вже відбулося з Донецькою областю).

У той же час виділяється група центральних і північних регіонів (рис. 2), де активно відбувається процес урбанізації за рахунок швидкої депопуляції сільського населення. Проте при збереженні існуючих темпів частка сільського населення в цих регіонах не досягне визначеного рівня стабілізації за розрахунковий період (у найближчі 15 – 20 років).

Регіональні відмінності у темпах скорочення сільського населення практично не корелюють з екологічними умовами проживання населення і пояснюються [7] історичними та соціально-економічними причинами. Що ж стосується сучасних тенденцій зростання/скорочення міського населення по регіонах України (рис. 3, рис. 4), то тут спостерігається часткова кореляція між демографічними процесами й умовами проживання населення (Луганська, Донецька, Дніпропетровська, частково Кіровоградська області). З екологічної

точки зору скорочення популяції в несприятливих умовах і при високій щільності населення (рис. 5) є цілком природним процесом.

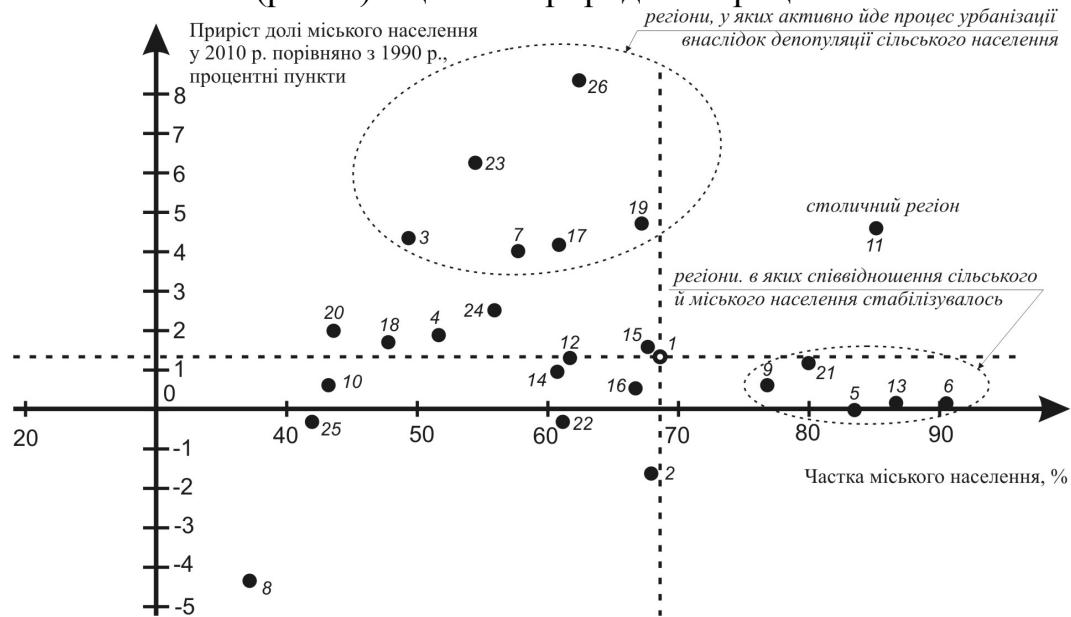

Рис. 2. Групування регіонів України за сукупністю показників частки міського населення та приросту його долі за період 1990 – 2010 рр. (обчислено за даними [8]):

1 – Україна в цілому; 2 – АР Крим (з м. Севастополь); області: 3 – Вінницька; 4 – Волинська; 5 – Дніпропетровська; 6 – Донецька; 7 – Житомирська; 8 – Закарпатська; 9 – Запорізька; 10 – Івано-Франківська; 11 – Київська (з м. Київ); 12 – Кіровоградська; 13 – Луганська; 14 – Львівська; 15 – Миколаївська; 16 – Одеська; 17 – Полтавська; 18 – Рівненська; 19 – Сумська; 20 – Тернопільська; 21 – Харківська; 22 – Херсонська; 23 – Хмельницька; 24 – Черкаська; 25 – Чернівецька; 26 – Чернігівська

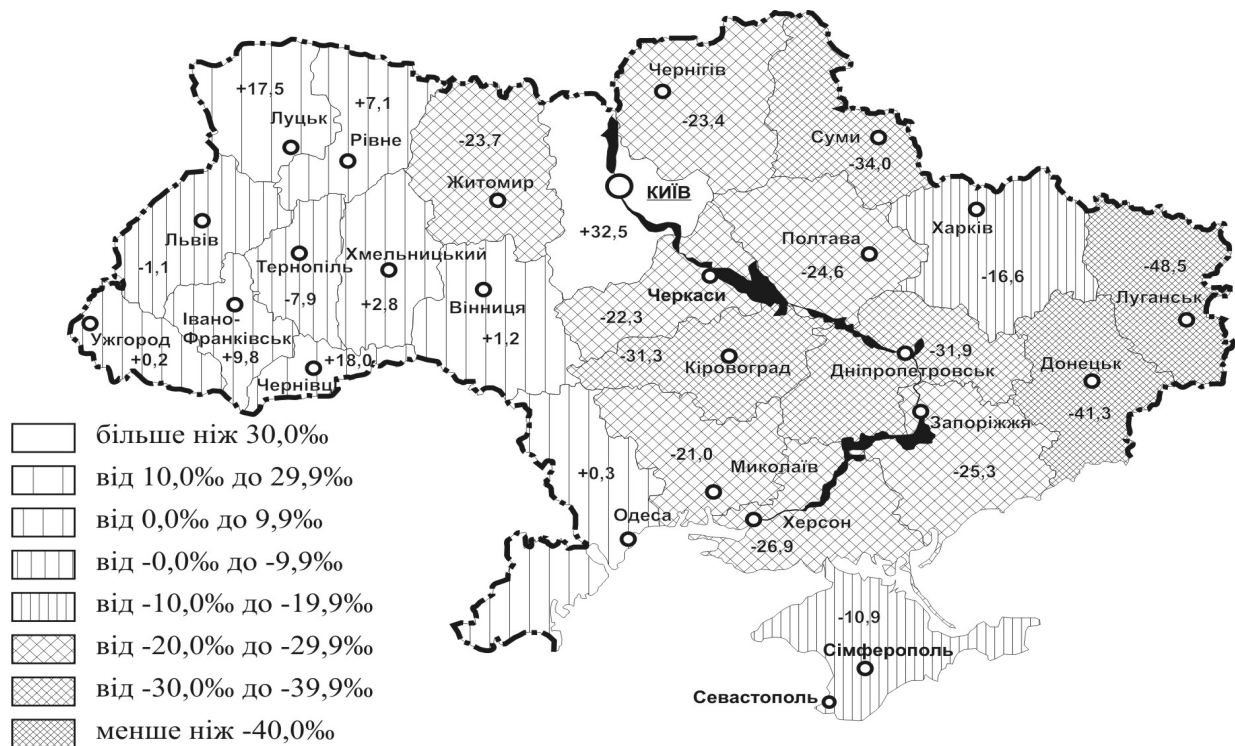

Рис. 3. Розподіл регіонів України за величиною приросту міського населення (%) за період 2005 – 2010 рр. (розраховано за матеріалами Держкомстату [8])

Рис. 4. Екологічна ситуація на території України (за матеріалами [9])

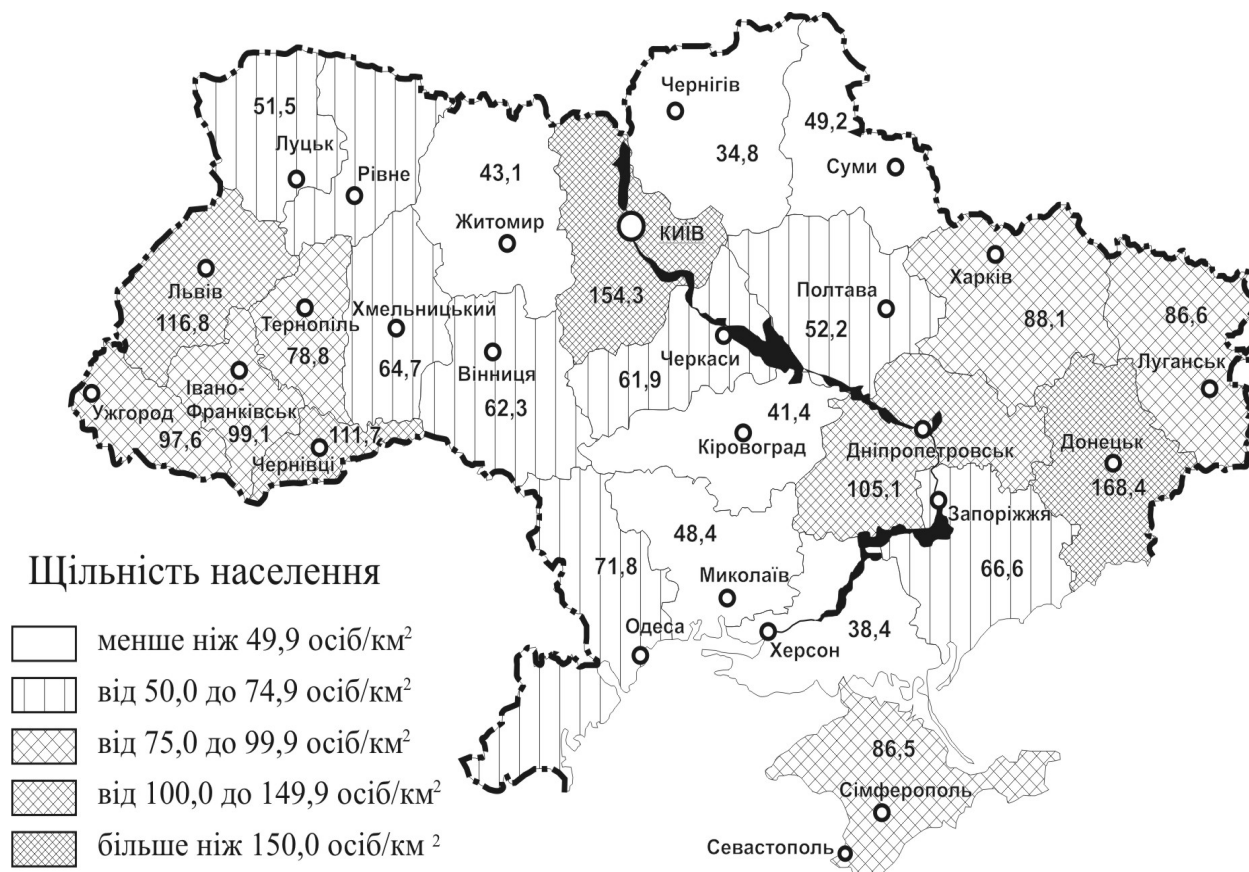

Рис. 5. Щільність населення України станом на 01.01.2010 (розраховано за [8])

Проте визначити екологічно і соціально-економічно обґрунтовані показники стабілізації міського населення на розрахунковий період для цих регіонів на даному етапі дослідження не уявляється можливим.

Сумська область відрізняється високими темпами скорочення як сільського, так і міського населення, але з демографічних, а не з екологічних причин, як і більшість центральних та північних областей (крім Київської).

Таким чином, останнім чином посилюється диференціація регіонів України за показником приросту/скорочення міського населення. Якщо західні, частково центральні (Вінницька обл.), південні (Одеська обл.) та столичний регіони (Київська обл.) демонструють стійке зростання, значною мірою обумовлене розвитком традиційних для міст функцій торгівлі та обміну, то старі індустріальні регіони (особливо ті, де зосереджені підприємства гірничо-металургійного комплексу) високими темпами втрачають міське населення.

З точки зору екологічних передумов для вибору стратегії територіального планування доцільно розглянути одночасно екологічну ситуацію (умови проживання населення) та його щільність по регіонах України. Кожний із цих показників можна представити у трьох градаціях (екологічна ситуація – несприятлива, задовільна, сприятлива; щільність населення – низька, близька до середньої по країні (76,2 осіб/км²) або висока). Таким чином, отримуємо дев'ять можливих сполучень цих показників, які характеризуються можливими стратегіями територіального планування (табл. 2).

Таблиця 2

Доцільність стратегії територіального планування, орієнтованої на зростання, стабілізацію або зменшення ступеня антропогенного впливу, залежно від щільності населення та екологічної ситуації

		Щільність населення		
		низька	близька до середньої по країні	висока
Екологічна ситуація	несприятлива	Стабілізація	Стабілізація	Зменшення (переважно в містах)
	задовільна	Стабілізація або незначне зростання	Стабілізація або незначне зростання	Стабілізація
	сприятлива	Зростання	Зростання	Стабілізація або незначне зростання

* жирним виділені реально існуючі в окремих регіонах України ситуації

При спільному розгляді демографічних та екологічних передумов вибору стратегії територіального планування, орієнтованої на зростання, стабілізацію

або зменшення ступеня антропогенного впливу, саме екологічні передумови виступають обмежувальним фактором (табл. 3).

Таблиця 3

Доцільність стратегії територіального планування, орієнтованої на зростання, стабілізацію або зменшення ступеня антропогенного впливу, залежно від демографічних та екологічних факторів

		Стратегія територіального планування, обрана залежно від показників зростання відповідно міського та сільського населення, орієнтована на		
		зменшення	стабілізацію	зростання
Стратегія територіального планування, обрана залежно від щільності населення та екологічної ситуації, орієнтована на	зменшення	Зменшення	Зменшення	Стабілізація або зменшення
	стабілізацію	Зменшення	Стабілізація	Стабілізація
	зростання	Зменшення або стабілізація	Стабілізація	Зростання

Висновки. На розрахунковий період (найближчі 15 – 20 років) територіальне планування в сільській місцевості доцільно орієнтувати на значне (північ України), помірне (центральні області за винятком Київської, а також Хмельницька обл.) та незначне скорочення/стабілізацію ступеня антропогенного впливу. Незначне зростання/стабілізацію ступеня антропогенного впливу в сільській місцевості доцільно передбачати у АР Крим, Закарпатській та Чернівецькій областях (рис.6).

На той же період в міських поселеннях Дніпропетровської, Донецької та Луганської області доцільно орієнтуватися на зменшення ступеня антропогенного впливу, а у західних областях України, Київській, Вінницькій та Одеській – на його збільшення (рис.7).

Таким чином, на більшості території України існує потреба у переході до нової стратегії територіального планування, яка передбачала б на розрахунковий період скорочення/стабілізацію населення та ступеня антропогенного впливу на природне середовище. Уточнення змісту такої стратегії та територій її застосування є предметом подальших досліджень.

Рис. 6. Пропозиції щодо стратегії територіального планування в сільській місцевості різних регіонів України

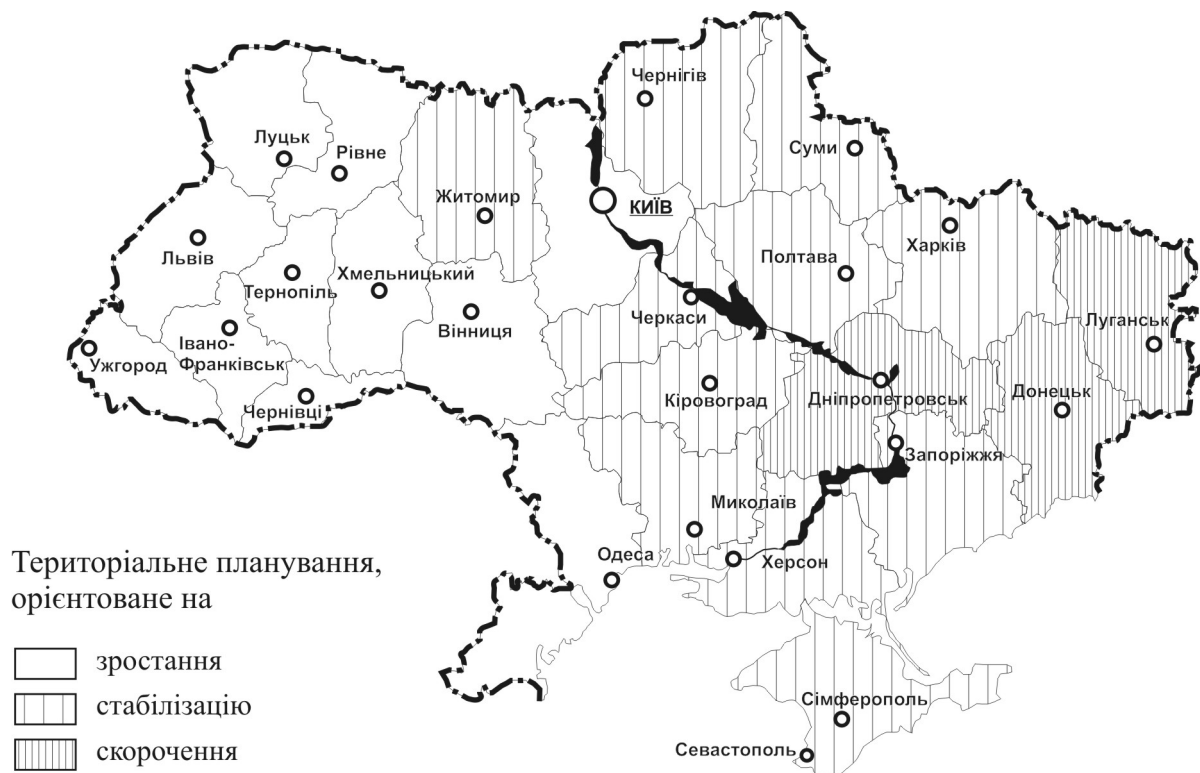

Рис. 7. Пропозиції щодо стратегії територіального планування в міських поселеннях різних регіонів України

Список літератури

1. Daly, Herman E. Beyond growth: the economics of sustainable development / Herman E. Daly. – Boston : Beacon Press, 1997 – 253 p.
2. Müller B. Growth and shrinkable in Germany – trends, perspectives and challenges for spatial planning and development / B. Müller, S. Siedentop // German Journal of Urban Studies (DfK). – 2004. – Vol. 44, №1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.difu.de/publikationen/dfk/en/04_1/04_1_mueller_siedentop.shtml
3. Про затвердження концепції Цільової комплексної міждисциплінарної програми наукових досліджень НАН України з проблем сталого розвитку, раціонального природокористування та збереження навколишнього середовища: постанова Президії НАН України № 31 від 03.02.2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nas.gov.ua/infrastructures/Legaltexts/nas/2010/directions/OpenDocs/100203_31.pdf
4. Габрель М.М. Просторова організація містобудівних систем / М.М. Габрель; НАН України, Інститут регіональних досліджень. – К. : Видавничий дім А.С.С., 2004. – 400 с.
5. Устинова І.І. Етно- та урбогенез у контексті енергетичних теорій фізики / І.І.Устинова // Містобудування та територіальне планування. – 2008. – № 29. – С. 418 – 422.
6. Сисойлов М.В. Системна структуризація факторів впливу природних і антропогенних чинників на середовище життєдіяльності населення демоекосистем / М.В. Сисойлов // Містобудування та територіальне планування. – 2008. – № 31. – С. 326 – 344.
7. Джаман В.О. До проблеми територіальних особливостей демографічних процесів в Україні / В.О. Джаман // Український географічний журнал. – 1998. – №3 – С.13 – 18.
8. Інформаційний банк даних «Статистика населення України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stat6.stat.lviv.ua/ukrcensus/Dialog/Print.asp?Matrix=000_0201&timeid=20101017411449&lang=1
9. Україна. Еколого-географічний атлас: атлас-монографія. / В.А. Барановський та ін. – К. : Варта, 2006. – 220 с.

Аннотація

В статье рассматриваются демографические и экологические предпосылки выбора в определенном регионе Украины стратегии территориального планирования, ориентированной на рост, стабилизацию или уменьшение степени антропогенного влияния.

Ключевые слова: степень антропогенного влияния, уменьшение, стабилизация, стратегия территориального планирования.

Summary

Demographic and ecological preconditions of choice of territorial planning strategy, orientated toward anthropogenic influence degree growth, stabilization or reduce in the certain Ukraine region have been examined in the abstract.

Key words: anthropogenic influence degree, reduce, stabilization, territorial planning strategy.